

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

PROBLEMS OF IMPROVING COMPARATIVE AND HISTORICAL LEGAL RESEARCH IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Шевченко А.Є., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет

Кудін С.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет

Шевченко Д.А., д.ю.н.,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Державний податковий університет

Авсєвич В.П., к.і.н.,
доцент кафедри історії, теорії права і держави та конституційного права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

У статті досліджено основні напрями розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. Авторами використано такі наукові методи, як метод філософської діалектики, аналізу, синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний, системно-структурний, синергетичний та інші, що дало змогу досягти мети дослідження. Виявлено, що до основних напрямів розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. належить вирішення епістемологічних та методологічних проблем порівняльної історії права. З'ясовано, що потребують розробки предметна сфера, об'єкти порівняльної історії права, а її основним завданням є виявлення універсального та унікального в історичному розвитку правових явищ. Вважається за доцільне визначити об'єкти порівняльної історії права, серед яких варто виділити як «традиційні» (правові), так і «неправові», соціальні регулятори. Звернено увагу на те, що порівняльна історія права ґрунтується на поєднанні порівняльного та історичного підходів. Як видається авторам цієї публікації, в тандемі цих підходів порівняльний є основним, а історичний – допоміжним, адже йдеться про виявлення загального і відмінного в історії цивілізацій, правових систем тощо на підставі порівняння (порівняльний ракурс правової історії). Доведено необхідність змін методологічних підходів, виявлення їх варіацій та можливих поєднань, обґрунтування теорії порівняльно-історичного методу, можливостей компаративно-історичного методу в процесі досліджень у сфері порівняльної історії права. Важливим є проведення досліджень щодо розробки теорії порівняльно-історичного методу, з'ясування його можливостей в умовах розвитку юридичної компаративістики, встановлення сутності та обґрунтування структури компаративно-історичного методу і його значення в процесі проведення досліджень у сфері порівняльної історії права.

Ключові слова: юридична компаративістика, компаративна історія права, епістемологія, методологія, методологічні підходи, порівняльно-історичний метод, компаративно-історичний метод.

The article examines the main directions of development of comparative history of law in Ukraine at the beginning of the XXI century. The authors used such scientific methods as philosophical dialectics, analysis, synthesis, generalization, comparative-historical, system-structural, synergetic and a number of other methods, which allowed to achieve the goal of the study. It is revealed that the main directions of development of comparative history of law in Ukraine at the beginning of the XXI century. Refers to the solution of epistemological and methodological problems of comparative history of law. It was found that the subject area, objects of comparative history of law need to be developed, and its main task is to identify a universal and unique in the historical development of legal phenomena. It is considered necessary to single out the objects of comparative history of law, among which it is necessary to distinguish both "traditional" (legal) and "non-legal" social regulators. Attention is drawn to the fact that the comparative history of law is based on a combination of comparative and historical approaches. According to the authors of this publication, in this tandem of two approaches, the main one is comparative, and the historical one is auxiliary; after all, it is about identifying common and different in the history of civilizations, legal systems, etc. on the basis of comparison (comparative perspective of legal history). The necessity of changes in methodological approaches, identification of their variations and possible combinations, substantiation of the theory of comparative-historical method, possibilities of comparative-historical method in conducting research in the field of comparative history of law is proved. It is important to conduct research on the development of the theory of comparative-historical method, elucidation of its possibilities in the development of legal comparative studies, establishing the essence and justification of the structure of comparative-historical method and its importance in research in comparative history of law.

Key words: legal comparative studies, comparative history of law, epistemology, methodology, methodological approaches, comparative-historical method, comparative-historical method.

Актуальність. Однією з провідних тенденцій розвитку сучасної української юридичної науки є формування в її надрах юридичної компаративістики. Про це свідчать численні монографічні дослідження з філософських, епістемологічних, гносеологічних, наукознавчих, галузевих аспектів порівняльного правознавства, з історії становлення та еволюції цієї науки, перспектив її розвитку.

Доведеним вважається факт, що порівняльне правознавство є не просто методом чи методологічною наукою або допоміжною науковою дисципліною в рамках теорії держави і права: воно є самостійною наукою із власним відокремленим предметом дослідження. Також відбувається поступова

інституціоналізація порівняльного правознавства в Україні: з'являються центри дослідження проблем юридичної компаративістики, спеціалізовані наукові фахові видання.

Водночас у рамках юридичної компаративістики відбуваються процеси спеціалізації та міждисциплінарної диференціації, характерні для періоду постмодерну та етапу постнекласичного розвитку науки. Йдеться про виділення та оформлення різних наукових напрямів, важливе місце серед яких займає порівняльна історія права (історико-правова компаративістика).

Не лише використання порівняльно-історичного методу, але й накопичений фактичний матеріал про

становлення і розвиток правових інститутів різних країн дає змогу говорити про необхідність відходу від описово-хронологічних до порівняльно-історичних діахронічних та синхронічних досліджень правових явищ, отже, перетворення описових національних історій права на порівняльну історію права. Проведення порівняльно-історичних діахронічних та синхронічних досліджень дозволить досягти двох важливих результатів: по-перше, через порівняння національних історій права виявити усю багатоманітність розвитку світової історії права, еволюцію права в масштабах певного регіону чи континенту, по-друге, з'ясувати унікальність історично-правового розвитку тієї чи іншої нації, країни, цивілізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що порівняльно-історичний ракурс пізнання історично-правової реальності не є для української юридичної науки принципово новим. Так, у другій половині XIX – на початку XX ст. він був одним із пріоритетних у дослідженнях вчених історичної школи права, представників соціологічного позитивізму, порівняльно-історичним методом активно користувались М.Д. Іванишев, М.Ф. Владимирський-Буданов, Ф.І. Леонтович, М.М. Ясинський, О.О. Малиновський, А.М. Стоянов, М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський, Г.В. Демченко, вчені української еміграції (Я. Падох, А. Яковлів, Л. Окінішев, М. Чубатий та інші).

М.А. Дамірлі вказує на цікаву тенденцію: з другої половини XIX ст. із широким застосуванням порівняльно-історичного методу загальна історія права уявляється і як порівняльна історія права, в її рамках відбувається пошук загальних закономірностей розвитку правових систем різних суспільств і народів [1, с. 127]. Проте вказана тенденція була характерна не лише для того періоду. На початку XXI ст. таку думку висловила низка українських вчених [2, с. 44; 3, с. 14].

Метою статті є вирішення проблем удосконалення порівняльно-історичних правових досліджень в Україні на початку XXI ст.

Вклад основного матеріалу. Безумовним свідченням і водночас напрямом розвитку порівняльної історії права на початку XXI ст. є включення порівняльно-історичного аспекту до сформульованого українськими вченими-компаративістами предмета порівняльного правознавства, а також включення порівняльно-історичних елементів до структури порівняльного правознавства. Так, вчені виділяють «вертикальне» порівняльне правознавство (історична компаративістика), зараховують порівняльно-історичні правові дослідження до загальної або особливої частини порівняльного правознавства [4, с. 9; 2, с. 28; 5, с. 15–16; 6, с. 28].

М.А. Дамірлі у структурі порівняльного правознавства, яка базується на структурі системних знань – науці, поряд із порівняльно-правовою теорією та галузевими порівняльно-правовими науковими дисциплінами виділяє порівняльну історію права. Вона є частиною комплексної науки порівняльного правознавства, належить до підсистеми історичного порівняльного правознавства, як наукова дисципліна має об'єкт та предмет [1, с. 126–132].

На думку М.А. Дамірлі, об'єктом порівняльної історії права є всесвітній історично-правовий процес у його цілісності і порівняно великих просторово-часових масштабах (правові системи та сім'ї), в більш або менш автономних структурах (галузі та інститути права). Предметом виступають закономірності великих якісних та кількісних змін історично-правового розвитку в глобальному і порівняно великих просторово-часових масштабах, у більш або менш автономних структурах [1, с. 129].

Погоджуючись із вченим, варто додати, що національні історії права є «цеглинами» такого історично-правового процесу, становлення та розвиток різних правових систем утворює необхідний матеріал для пошуку якісних і кількісних змін історично-правової еволюції, виявлення закономірностей цих змін.

Останнім часом у вітчизняній науці змінюються традиційні уявлення про об'єкти порівняльного правознавства. Так, О.Д. Тихомиров зауважує, що в порівняльному правознавстві одним із традиційних є поняття правової системи, однак його обмеженість виявляється в тому, що в умовах «правового плюралізму» і різноманіття форм соціального регулювання в різних країнах і цивілізаціях такою системою має бути система соціального регулювання з виокремленням домінуючого соціального регулятора і правової системи як однієї з її підсистем [7, с. 278].

Погоджуючись із такою думкою, слід зазначити, що для порівняльної історії права такі об'єкти, як «неправові соціорегулятори», особливо важливі, адже тривалий час в історії окремих країн та цивілізацій (у державах Стародавнього Сходу, Японії, Арабському Халіфаті, цивілізаціях Центральної Америки (доколумбової епохи) та ін.) життя населення регулювалось не лише нормами права, але й нормами етики, моралі, релігії, традиціями; вони співіснували, переплітались, могли існувати паралельно в одному законодавчому пам'ятнику (Закони Хамурапі, Закони Ману, Коран тощо) [8, с. 334]. Тому наукові дослідження не мають обмежуватись порівнянням лише правових процесів та явищ: вони мають спрямовуватись і на пізнання норм неюридичного характеру, які регулювали життя суспільств у різні історичні періоди в рамках певного географічного простору.

Певний час побутувала думка, що порівняльне правознавство загалом і порівняльна історія права зокрема спрямовані на пізнання лише універсального (звідси виникла ідея про «універсальне», «світове» право). Проте така позиція є невірною, адже в самій природі порівняння закладено пошук як загального, так і відмінного, різного, «іншого», тому важливим завданням порівняльної історії права є виявлення як загального, що було притаманне світовим цивілізаціям, регіонам та країнам, так і унікального для них.

Саме таке науково-дослідне завдання гранично підкреслить багатоманітність проявів історично-правової реальності, дасть змогу говорити про існування «історично-правової палітри світу», яка віддзеркалить всезагальне, загальне, особливе, унікальне в правовій еволюції різних країн світу. Пошук різного, унікального сприятиме як виявленню закономірного внеску тієї чи іншої цивілізації, регіону, країни у світовий історично-правовий розвиток, так і «плюралізації» порівняльної історії права.

Порівняльна історія права ґрунтується на поєднанні порівняльного та історичного підходів. Як видається, у цьому тандемі порівняльний є основним, а історичний – допоміжним, адже йдеться про виявлення загального і відмінного в історії цивілізацій, правових систем тощо на підставі порівняння (порівняльний ракурс правової історії).

Слід зазначити, що дослідження правових явищ і процесів у порівняльно-історичному аспекті додає порівняльній історії права певної своєрідності, а у формуванні підходів до їх вивчення – гнучкості. Йдеться про те, що, крім використання порівняльного та історичного підходів, важливим є поєднання їх із гуманістичним підходом. На думку І.М. Ситара та О.Л. Чернобая, цей підхід доповнюється порівняльним вивченням досвіду різних країн щодо, наприклад, забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, порівняння відповідних правових механізмів забезпечення цих прав і свобод [9, с. 22].

У рамках же порівняльної історії права гуманістичний підхід поєднується не лише з порівняльним ракурсом пізнання прав і свобод людини і громадянина, але й з компаративно-історичним аспектом. Так, можна здійснити порівняння не тільки прав і свобод, закріплених у політико-правових документах США і Франції періоду національних революцій (кінець XVIII ст.), але й правового статусу окремих верств населення в «західній» і «східній» традиції права тощо, а на підставі цього виявити між ними спільне і відмінне [10, с. 75].

Безумовно, логічним результатом розвитку юридичної науки стала поява юридичної антропології, яка вивчає процеси юридизації людського буття, зумовлені конкретними історичними типами цивілізацій, а також правову багатоманітність і багатство як усього людства, так і тих етнічних груп, народів, націй, які його утворюють, в їх становленні і розвитку, реальному соціально-історичному бутті [11, с. 1; 2, с. 67]. Тому важливо поєднувати порівняльний, історичний та антропологічний підходи, що дасть змогу у порівняльно-історичному аспекті дослідити людину як соціального індивіда, яка залежно від конкретно-історичної ситуації має в різних історичних спільнотах набір тих чи інших прав.

Не можна не зупинитись і на значущості цивілізаційного підходу під час проведення порівняльно-історичних правових досліджень. Як зазначає Х. Бехруз, він дає змогу виявити як унікальність, так і рівноцінність не тільки різних цивілізацій, але й правових систем, розкриває генетичне коріння правових систем, діалектичний зв'язок із релігією, мораллю, політикою, економікою, соціальною структурою [12, с. 12; 2, с. 204].

У рамках історично-правової реальності кожна цивілізація відображає власні соціально-економічні, політичні, культурні, релігійні та правові особливості, що склалися упродовж певного історичного періоду. Пізнання таких особливостей у процесі застосування цивілізаційного підходу уможливить виявлення як багатоваріантності становлення та еволюції права різних націй, народів, етнічних груп у загальносвітовому масштабі, так і певних закономірностей цього процесу. При цьому червоною лінією через кожне порівняльно-історичне дослідження має пройти правило-аксіома, що будь-яка цивілізація не може розглядатись як ідеальна модель («центр Всесвіту», «господар чотирьох сторін світу», «Третій Рим» тощо). Тому об'єктивним та справедливим в історичному аспекті буде виглядати таке наукове пізнання права, яке ґрунтується на засадах рівності цивілізацій та їх полілогу.

Одним із важливих методологічних підходів у порівняльному правознавстві стає синергетичний (як логічний прояв міждисциплінарних зв'язків). Як вважають дослідники, синергетика дає виявити закономірність, механізм, принципи еволюції та самоорганізації правових систем; крім діалектичної, формується синергетична логіка порівняльно-правових досліджень; вона розглядає будь-який розвиток як нелінійний та багатоваріантний, а право уявляється як складна, нерівноважна, відкрита, динамічна та нелінійна система, вона «має розвиток у часі, кризь століття та покоління» [13, с. 72–73; 14, с. 61; 15, с. 76; 16, с. 99].

Особливо важливо підкреслити роль синергетичного підходу в порівняльно-історичних правових дослідженнях, адже «синергетичний підхід має ряд евристичних можливостей при дослідженні деяких систем правового характеру і загалом спрямовує зусилля на виявлення специфічності проявів законів самоорганізації у правовій сфері, особливостей реалізації механізму правової самоорганізації як наслідку взаємних переходів правового порядку і хаосу» [17, с. 370–371].

У зв'язку з цим цікаву і неординарну думку висловила І.С. Кривцова: в дослідженнях акцент має робитись на тільки на «прожитих» сценаріях, але й на нереалізованих потенційних траєкторіях в історичній ретроспективі розвитку правових явищ; зіставляти слід не тільки детерміновані та біфуркаційні періоди розвитку систем, але й враховувати вплив майбутнього, зіставляти можливі альтернативні шляхи подальшого розвитку із сучасним, минулим та нереалізованим минулим [18, с. 163, 165].

Можна додати, що таке використання евристичного потенціалу цього підходу гармонізується зі світоглядом компаративізму: дає змогу акцентувати не тільки на множинності форм проявів історично-правової реальності (правова система, правова культура, правова сім'я, цивілі-

зація тощо) та різноманітні видів цих форм, але й імовірності, поліваріантності, альтернативності, випадковості шляхів розвитку систем, що склались у рамках цієї реальності. Тому можна лише вітати спробу вітчизняних вчених Т.І. Бондарук та І.В. Музики на основі цього підходу визначити низку характеристик синергетичної правової системи Візантії [19, с. 22–27].

Варто зазначити, що провідним для порівняльної історії права є порівняльно-історичний метод. У процесі проведення порівняльно-історичних досліджень правового розвитку різних цивілізацій, субцивілізацій або розвитку правових культур, правових систем, правових сімей у різні історичні періоди він є стрижнем комплексного порівняльно-історичного аналізу, але останній має гармонійно включати набір і інших методів. На думку деяких вітчизняних вчених, застосування порівняльно-правового методу передбачає лише виявлення загального, особливого та одиничного в порівнюваних об'єктах, не вдаючись до їх вивчення. Натомість порівняльно-правовий аналіз має три стадії: вивчення систем; визначення позитивних і негативних їхніх властивостей; вироблення висновків щодо здійснення позитивного і негативного досвіду та перспектив розвитку власної правової системи [3, с. 125].

Вочевидь, все це є справедливим і для порівняльно-історичного аналізу явищ історично-правової реальності. Враховуючи зазначене, слід залучати до такого аналізу низку загальних, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-наукових методів пізнання. Водночас таке залучення має проводитись з огляду на принцип доцільності.

На нашу думку, варто звернути увагу і на нові можливості порівняльного методу. Так, деякі українські вчені пропонують його «компаративне» осмислення. Йдеться про те, що компаративний метод, на відміну від порівняльного, не зводиться лише до дослідження одного об'єкта чи одного стану об'єкта, а вивчає «одне, друге та інше». Тому він поєднує порівняльний метод, а також методи зіставлення, протиставлення, паралельного зіставлення, конфронтації, контрасту, топології, ареальний, порівняльно-історичний, за аналогією тощо [20, с. 124–125; 21, с. 127–128].

У такій інтерпретації компаративного методу та його складників він є евристичним способом пізнання всієї багатоманітності правової реальності. Водночас порівняльно-історичний метод, який цілком може розглядатись як частина компаративного методу, може перетворитись і на компаративно-історичний метод. У такому розумінні він, поєднуючи вказані методи, спрямовує дослідника на виявлення не тільки спільного (чи загального) і відмінного, але й універсального і унікального в правовій історії, множинності і різноманіття явищ, проявів та форм відображення історично-правової реальності, встановлення її співвідношень та взаємозв'язків з іншими хронологічно відповідними реальностями.

Висновки.

1. Одним із важливих напрямів удосконалення порівняльно-історичних правових досліджень в Україні на початку ХХІ ст. є вирішення епістемологічних проблем порівняльної історії права. Потребує розробки її предметна сфера, а також визначення в предметі порівняльного правознавства частки порівняльно-історичного аспекту, а в її структурі – порівняльно-історичного елемента. Вважається необхідним виокремлення об'єктів порівняльної історії права, серед яких варто виділити як «традиційні» (правові), так і «неправові», соціальні регулятори. Важливим завданням порівняльної історії права має стати проведення порівняльно-історичних правових діахронічних та синхронічних досліджень, спрямованих на виявлення як універсального, що було притаманне світовим цивілізаціям, регіонам, правовим системам, сім'ям, культурам, так і унікального для них у процесі історично-правової еволюції.

2. Іншим напрямом є вирішення методологічних проблем порівняльної історії права, зокрема, подальша розробка методологічних підходів дослідження (порівняльно-історичного, гуманістичного, антропологічного, цивілізаційного, синергетичного), виявлення їх варіацій та можливих поєднань. Важливим є проведення дослі-

джень щодо розробки теорії порівняльно-історичного методу, з'ясування його можливостей в умовах розвитку юридичної компаративістики, встановлення сутності та обґрунтування структури компаративно-історичного методу та його значення в процесі проведення досліджень у сфері порівняльної історії права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дамирли М.А. Сравнительное правоведение. Ч. 1 : Статус, предмет и система. Одесса : Фенікс, 2013. 174 с.
2. Порівняльне правознавство: підручник для вузів / Бехруз Х. Одеса : Фенікс, Москва : ТрансЛіт, 2011. 504 с.
3. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : монографія / За ред. Н.М. Оніщенко. Київ : «Видавництво «Фенікс», 2007. 430 с.
4. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : посібник. Харків : Одиссей, 2002. 253 с.
5. Порівняльне правознавство / С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабадаш. Харків : Право, 2011. 272 с.
6. Порівняльне правознавство / Упоряд. Бисага Ю.М. Ужгород : Видавничий Дім «Гельветика», 2013. 230 с.
7. Тихомиров О. Проблеми осмислення плюралістичної природи порівняльного правознавства та його інтерпретацій. *Право України*. 2013. № 10. С. 275–289.
8. Кудін С.В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 540 с.
9. Ситар І.М., Чернобай О.Л. Методологічні основи порівняльного правознавства : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 72 с.
10. Шевченко А.С., Кудін С.В. Основні напрями удосконалення методології порівняльної історії права в умовах компаративізації юридичної наук. *Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Випуск 11. С. 74–78.
11. Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов. Москва : Изд-во «НОРМА», 2000. 310 с.
12. Бехруз Х.Н. Методологические основы сравнительного правоведения : Открытая лекция. Киев, Симферополь : Институт гос. и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Изд-во «Логос», 2007. (Серия научно-методических зданий «Академия сравнительного правоведения»).
13. Кривцова И.С. Эвристическая ценность идей синергетики в сравнительно-правовом познании. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1-2. С. 71–74.
14. Корунчак Л.А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 58–61.
15. Маїк І.С. Доктрина синергетики як важіль впливу у порівняльному правознавстві. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : збірник наукових праць. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2012. С. 73–76.
16. Кириченко В.Є. Синергетика в історико-правових дослідженнях. *Розвиток методології сучасної юриспруденції* : матеріали IV наук. конф. Одеса : Фенікс, 2015. С. 96–99.
17. Кудін С. В. Синергетика як методологічний підхід дослідження соціальних, правових та історично-правових систем. *European vector of development of the modern scientific researches: collective monograph*. 2nd ed. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 2021. С. 354–377.
18. Кривцова И.С. Развитие методологии сравнительного правоведения под воздействием синергетической парадигмы. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : збірник наукових статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна]. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 160–166.
19. Бондарук Т.І., Музика І.В. Тоталлогія і синергетика в історико-правових дослідженнях. *Правова держава*. 2012. Вип. 23. С. 19–30.
20. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика як постнекласичний етап розвитку порівняльного правознавства. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : збірник наукових статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна]. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 117–125.
21. Тихомиров О., Гусарев С. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Право України*. 2013. № 9. С. 117–137.